

Powstanie posesji przy ul. Koszykowej 1 na przełomie XIX i XX w. związane było nierozdzielnie z historią urbanizacji i kształtowania części Białegostoku, którą dziś określa się mianem dzielnicy Bojary.

Jest to jednak historyczna nieścisłość. W rzeczywistości obszar rozciągający się między współczesnymi ulicami Stonimską i Skorupską oraz północno-wschodnią granicą posesji położonych wzdłuż ul. Warszawskiej, stanowił własność mieszczan białostockich, którzy parali się na co dzień rolnictwem. Teren ten był podzielony na pola orne, przyporządkowane do konkretnych gospodarstw zlokalizowanych w obrębie Białegostoku. W tym przypadku – do gospodarstwa położonego przy rozwidleniu traktów zabudowskiego oraz solnickiego. Majątek ten 20 maja 1770 r. Jan Klemens Branicki nadał Janowi Wojewódzkiemu (Wojewódce). W 1772 r. wszystkie zabudowania były nowe i oprócz domu na posesji stały spichlerz, wozownia i stodoła¹. Jan Wojewódzki zmarł przed 1810 r. Przed tą datą majątek stał się własnością Antoniego, najstarszego syna Jana. Zmarł on stosunkowo młodo w 1813 r., pozostawiając wdowę Barbarę z Kamińskich oraz czwórkę dzieci². Dlatego w 1810 r. odnotowano, że interesujący nas majątek należał do spadkobierców Jana Wojewódzkiego³. Przed 1825 r. nabył go Gotlib Kitszel⁴.

Gotlib wraz z ojcem Benjaminem przybyli do Białegostoku pod koniec XVIII w., w okresie, gdy miasto znajdowało się pod władzą pruską. Wówczas obok pokaźnej grupy urzędników administracji państwowej sprowadzili się tu także kupcy, handlarze i wyspecjalizowani rzemieślnicy, niezbędni do obsługi nowych mieszkańców Białegostoku oraz wspierania przemian, zainicjowanych i kreowanych przez władze pruskie⁵. W tych okolicznościach do Białegostoku przybyli Kitszelowie – Benjamin, odnotowany po raz pierwszy w 1799 r. jako kolonista, był z zawodu golibrodą. Mieszkał wówczas przy ul. Bojarskiej (dziś ul. Warszawska)⁶. Natomiast w 1806 r. w domu na rogu ul. Warszawskiej i Kleindorf (dziś ul. Warszawska 44) mieszkał jego syn Gotlib, szynkarz⁷, zajmował się więc prowadzeniem produkcji i sprzedaży alkoholu. Benjamin Kitszel żył jeszcze w 1814 r.⁸, później jednak głową rodu został Gotlib.

Musił być on człowiekiem na tyle zamożnym, że nie tylko zdecydował się na zakup własnej nieruchomości od spadkobierców Jana Wojewódzkiego, ale także znacząco rozwinął ją gospodarczo. W 1825 r. na posesji tej stał drewniany dom oraz browar i młyn. Niewątpliwie istotne znaczenie w powodzeniu przedsięwzięcia Kitszela miała lokalizacja jego posesji – utrzymywał tu *szynk krajowych trunków*⁹, a więc prowadził punkt sprzedaży alkoholu własnego wyrobu oraz sprowadzanych na zamówienie, który funkcjonował przy ruchliwym trakcie rozgałęziającym się w tym miejscu na szlaki wiodące z Białegostoku do Skorup i dalej do Zabłudowa, a także główną drogą pocztową do Bielska i dalej do Warszawy. Jednak wkrótce po 1825 r. Kitszel zaczął odczuwać negatywne skutki przeniesienia ruchu ze starego traktu przez Bielsk na nową szosę warszawską przez Żółtki, toteż po jego śmierci synowie nie kontynuowali ojcowskiej działalności, a główne budynki – wiatrak i browar – były w latach 50. XIX w. w stanie ruiny.

Gotlib był żonaty z Agnieszką Patczyńską, wywodzącą się z rodu bojarskiego, osiadłego w dobrach białostockich od kilku pokoleń. Doczekali się łącznie 11 dzieci, z których wieku dorosłego dożyli Wincenty i Piotr Kitszelowie. Wincenty przed 1857 r. został wybrany głową miasta (prezydentem) i stanął na czele Rady Miasta. Funkcję tę sprawował do 1863 r., gdy w okresie powstania styczniowego został usunięty z urzędu za popieranie powstania. Jego najstarszy syn Marceł, student Wydziału Medycznego Uniwersytetu Moskiewskiego¹⁰, aktywnie uczestniczył w agitacji powstańczej i miał nakłaniać młodzież do wstępowania do formujących oddziałów. Z tego też powodu został zatrzymany przez wojsko¹¹. Jak się później okazało, zarówno Marceł, jak i jego ojciec, zostali skazani 31 października 1863 r. wraz z całą rodziną na zesłanie najpierw do guberni samarskiej, a następnie do tobołskiej. Do Białegostoku nigdy nie powrócił na stałe, zmarł na wygnaniu niedługo po 1892 r. W rodzinnym mieście pozostał Piotr, pracownik białostockiego magistratu (później Zarządu Miejskiego). Mieszkał z żoną i dziećmi na posesji przy ul. Świętojańskiej. Zmarł w 1872 r.

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Roskie, sygn. 82, k. 190-190v. Litewskie Państwo

² Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: LPAH w Wilnie], f. 604, op. 58, d. 5, nr 91M; tamże, f. 604, op. 58, d. 1, nr 143; tamże, f. 604, op. 58, d. 5, nr 106M.

³ Rosyjskie Państwo Archiwum Historyczne w Petersburgu, f. 1293, op. 168, gubernia grodzieńska: d. 5.

⁴ W brzmieniu oryginalnym nazwisko to zapisywano jako Kitschel, ale ze względu na jego zapis rosyjski, a następnie polski, w tekście będą używał wersji „Kitszel”. Tym bardziej, że potomkowie Gotliba żyją w Białymstoku do dziś i używają spolszczonej wersji nazwiska.

⁵ J. Wąsicki, Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795-1806, Poznań 1963, s. 19-44; A. Małek, Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” nr 10, Białystok 1996, s. 55-62; tenże, Białystok pod zaborem pruskim 1795-1807, „Białostoczczyzna” 1999, z. 4, s. 19-24. Szerzej na temat działalności budowlanej i urbanistycznej władz pruskich w Białymstoku: M. Dolistowska, W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795-1939, wyd. 2, Białystok 2018, s. 32-61.

⁶ Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799-1853, oprac. W. Wróbel, W. Szwed, Białystok 2016, spis 1799, nr 733.

⁷ Tamże, spis 1806, nr 700.

⁸ LPAH w Wilnie, f. 604, op. 58, d. 6, nr 71.

⁹ Spisy mieszkańców..., spis 1825C, nr 62.

¹⁰ H. Mościcki, Białystok. Zarys historyczny z 22 ilustracjami, Białystok 1933, s. 264 (przyp. 7).

¹¹ A. Białokoz, Pamiętnik 1861-1864, oprac. i red. P. Niziołek, Białystok 2015, s. 51-52.

Na tle podziału majątku pozostałego po Agnieszce Kitszel, między Piotrem i Wincentym rozgorzał ostry spór, który dotyczył m.in. sposobu użytkowania domu przy ul. Świętojańskiej. Dopiero w 1859 r. sąd polubowny dokonał ostatecznego podziału spadku między skłóconych braci w ten sposób, że niemal cały obszar ojcowskich pól na interesującym nas obszarze przypadł Piotrowi, natomiast Wincenty zatrzymał jedną dużą działkę położoną między współczesnymi ul. Modlińską i Skorupską¹².

Przyszła posesja przy ul. Koszykowej 1 położona była właśnie w obrębie działki, która od 1859 r. stanowiła własność Wincentego Kitszela. Wyrok z 1863 r. chociaż skazywał go na zesłanie na Sybir, nie przewidywał konfiskaty majątków, dlatego po tej dacie wszystkie jego nieruchomości w zasadzie pozostawały bez gospodarza. Taki stan w przypadku omawianej posesji trwał do 1892 r. Wincenty w tym czasie powrócił chwilowo do Białegostoku, być może chcąc ostatecznie uregulować kwestie posiadanego w mieście majątku (liczył w tym czasie już 76 lat). Dlatego też na mocy zawartego aktu kupna-sprzedaży zawartego 12 czerwca 1892 r. Wincenty sprzedał Aleksandrowi Kochowi nieruchomości otrzymane po podziale w 1859 r., w tym dom, sad i grunt położony przy ul. Świętojańskiej oraz grunty orne między dzisiejszymi ul. Staszica i Skorupską oraz prawo do połowy stawu, wykopanego jeszcze przez Gotliba Kitszela przy ul. Świętojańskiej¹³.

Tak więc od 1892 r. właścicielem interesującego nas obszaru był Aleksander Koch. To właśnie jego działalność na tym terenie – poprzez stopniowy podział pól ornych i ich sprzedaż mieszkańcom miasta pod zabudowę – doprowadziła do powstania drogi łączącej dzisiejsze ul. Staszica i Skorupską, którą na początku XX w. nazwano ul. Kochowską (od jego nazwiska), a po 1919 r. przemianowano na ul. Koszykową.

Aleksander urodził się w Białymstoku w 1847 r. Jego ojciec Fryderyk przybył do Białegostoku na początku XIX w., natomiast matka, Justyna Rohleder (Roleder)¹⁴, wywodziła się z rodu, którego protoplastą był Johann Rohleder, sukiennik mający zakład produkcji kapeluszy w domu przy ul. Tykockiej¹⁵. W połowie XIX w. rodzina Kochów mieszkała przy dzisiejszej ul. Młynowej 18. Fryderyk, a następnie Aleksander, zajmowali się strycharstwem (w 1891 r. na terenie dzielnicy Piaski istniała „cegielnia Kocha”). Około 1872 r. Aleksander poślubił Konstancję Makowską, która zmarła w 1884 r. W czerwcu następnego roku Koch wziął ponownie ślub, z Marią Anną Leontyną Kitszel, najmłodszą córką Piotra i jego pierwszej żony, Amalii z Schützów¹⁶, a więc bratanicą Wincentego¹⁷. Maria była jednak chorowita i zmarła w 1887 r., w wieku zaledwie 23 lat¹⁸. Niedługo później Koch wstąpił po raz trzeci w związek małżeński, tym razem z Michaliną Sutulo. To właśnie związek z Marią Kitszel stanowi jeden z głównych dowodów na bliskie relacje między dwoma rodami oraz tłumaczy, dlaczego Wincenty Kitszel zdecydował się zbyć swoje białostockie majątki właśnie Kochowi.

W latach 80. XIX w. Aleksander Koch mieszkał już przy ul. Mikołajewskiej (dziś ul. Sienkiewicza), w tym też czasie założył nową fabrykę dachówek na terenie majątku Zacisze. W latach 90. XIX w. zaliczany był do drugiej gildii kupieckiej. Prawdopodobnie od 1900 r., a na pewno od 1908 r. do 1915 r. pełnił funkcję radnego miejskiego¹⁹. W 1907 r. wykupił początkowo dzierżawiony majątek Kolonia, zgromadził także okazały majątek złożony z wielu nieruchomości na terenie Białegostoku. W 1920 r. Aleksander sporządził testament, przekazując prawa własności do posiadanego majątku dzieciom²⁰. Zmarł 30 maja 1922 r. i spoczął na Cmentarzu Farnym w Białymstoku.

Koch traktował zgromadzony majątek nieruchomy jako źródło dochodów i teren różnych inwestycji. Tak też było w przypadku działki kupionej od Wincentego Kitszela. Wykorzystując intensywny napływ ludności do Białegostoku, szukającej tu miejsca do życia i osiedlenia się na stałe, Aleksander Koch stopniowo dzielił nabyty majątek na mniejsze fragmenty, które sprzedawał lub oddawał w dzierżawę. Pierwsze znane akty kupna-sprzedaży miały miejsce w 1896 r. i obejmowały prostokątne posesje położone w narożniku dzisiejszych ul. Koszykowej i Staszica.

¹² APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 36, k. 83-84v.

¹³ Tamże, k. 72-84.

¹⁴ LPAH w Wilnie, f. 604, op. 58, d. 63, nr 176.

¹⁵ AGAD, Archiwum Roskie, sygn. 82, k. 129v-130.

¹⁶ Archiwum i Muzeum Archidiecezjalne w Białymstoku [dalej: AMAB], Kuria Metropolitalna Białostocka – Archiwum Metryczne [dalej: KMB-AM], Wypisy z ksiąg metrykalnych ślubów parafii i dekanatu Białystok za 1885 r. (parafia Białystok), akt nr 63.

¹⁷ AMAB, KMB-AM, Wypisy z ksiąg metrykalnych chrztów parafii i dekanatu Białystok za 1886 r. (parafia Białystok), akt nr 387; tamże, Wypisy z ksiąg metrykalnych chrzty parafii i dekanatu Białystok za 1887 r. (parafia Białystok), akt nr 486.

¹⁸ AMAB, KMB-AM, Wypisy z ksiąg metrykalnych pogrzebów parafii i dekanatu Białystok za 1887 r. (parafia Białystok), akt nr 416.

¹⁹ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, f. 8, op. 2, d. 592; M. Miłakowski, Очеркъ Белостока, Кijów 1897, s. 77; APB, Akta miasta Białegostoku, sygn. 143; Памятная книжка Гродненской губернии на 1909 год, Grodno 1909, s. 179; Памятная книжка Гродненской губернии на 1910 год, Grodno 1910, s. 192; Памятная книжка и Адрес-календарь Гродненской губернии на 1911 год, Grodno 1911, s. 197; Адрес-Календарь и Справочная Книжка Гродненской губернии на 1912 год, Grodno 1911, s. 204; Адрес-Календарь и Справочная Книжка Гродненской губернии на 1913 год, Grodno 1912, s. 132; Słownik biograficzny osób pochowanych na Cmentarzu Farnym w Białymstoku, w: J. Kotyńska-Stetkiewicz i in., Cmentarz Farny w Białymstoku, Białystok 2017, s. 297-300.

²⁰ APB, Akta notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 7, nr 457; Nekrolog, „Dziennik Białostocki” 08.01.1938, nr 8, s. 6; W. Wróbel, Bojary 4. W sercu dzielnicy, Białystok 2015, s. 67-70.

Właśnie wówczas na arenę dziejową wkroczyła posesja przy ul. Koszykowej 1 – w 1896 r. Koch odsprzedał ją Juliuszowi i Bercie Beigertom. Równocześnie sprzedał posesję po przeciwnej stronie ulicy Teodorowi Wille (ul. Koszykowa 4/Staszica 10). W kolejnych latach aż do wybuchu I wojny światowej Koch oddawał w dzierżawę, a następnie sprzedawał, dalsze posesje w kierunku ul. Skorupskiej, kształtując w ten sposób układ nieruchomości po obu stronach ul. Kochowskiej/Koszykowej.

Skupmy więc naszą uwagę na rodzinie Beigertów i na ul. Koszykowej 1. Ich pojawienie się w Białymstoku, a następnie osiedlenie się przy ul. Kochowskiej, jest odzwierciedleniem w mikroskali zjawisk społeczno-gospodarczych, które zachodziły na terenie białostockim w 2 połowie XIX w. Miały one związek z rozwojem przemysłu włókienniczego oraz napływem osadników i robotników niemieckiego pochodzenia, którzy sprowadzali się z obszaru Królestwa Polskiego na teren guberni grodzieńskiej do obsługi stale zwiększającej się liczby zakładów produkcyjnych w Białymstoku i regionie.

Juliusz Samuel Beigert urodził się w 1848 r. w Neu Meseritz (dziś Międzyrzec w woj. lubuskim). Był synem Johanna Beigerta i Karoliny Riedel, którzy na Białostocką sprowadzili się Międzyrzecz już przed 1865 r. i zamieszkali w Michałowie, gdzie Johann podjął pracę jako farbierz wełny. Rodzice przybyli tu z Juliuszem i jego starszą siostrą Amalią (ur. 1845), która w 1865 r. wyszła za Josepha Koepa pochodzącego z Grätz (Gorzów Wielkopolski)²¹. Z kolei Berta była córką Christiana Hauge i Ernestine Kluge, którzy do Supraśla przybyli już w latach 40. XIX w. Pobrali się w 1846 r., a w metryce ślubu wpisano, że Christian był z zawodu tkaczem wełny²². Berta urodziła się w 1852 r. w Białymstoku, gdzie z czasem przeprowadziła się cała rodzina. Juliusz Samuel i Berta poznali się przed 1875 r. Według metryki ślubu, zawartego 3 maja 1875 r. w białostockim kościele ewangelickim, Juliusz Samuel pracował jako tkacz wełny. On miał w tym czasie 27 lat, ona zaś – 23²³.

Nie wiemy, gdzie pracowali i mieszkali małżonkowie Beigertowie po 1875 r. Z metryk białostockiej parafii ewangelickiej wynika, że nie doczekali się dzieci. Pojawiają się w źródłach historycznych ponownie dopiero we wspomnianym już 1896 r., gdy od Aleksandra Kocha za kwotę 100 rubli nabyli niezabudowaną działkę o wymiarach 10x22 sżnie (24x54 m)²⁴. Wkrótce zbudowali na niej zachowany do dziś drewniany parterowy dom ustawiony kalenicowo do drogi, określonej w 1896 r. jeszcze jako nienazwany zaułek. Według wykazu właścicieli posesji z 1910 r. nieruchomość Beigertów została oszacowana na 1375 rubli²⁵ i była to jedna z droższych posesji przy ówczesnej ul. Kochowskiej. Rok wcześniej Beigertowie sprzedali część swojej posesji Aleksandrowi i Aleksandrze Drewnikom, wydzielając tym samym przyszłą posesję przy ul. Koszykowej 3²⁶.

Możemy domyślać się, że Beigertowie mieszkali tu do wybuchu I wojny światowej, ale nie wiadomo, co działo się z nimi po 1915 r. (wielu pruskich poddanych opuściło pod przymusem miasto tuż po rozpoczęciu konfliktu zbrojnego). Nie udało się znaleźć większej ilości informacji źródłowych na temat Beigertów w okresie międzywojennym. Z odnalezionych danych zawartych w repertoriach białostockich notariuszy wynika, że Berta Beigert żyła jeszcze w 1932 r. i nadal mieszkała przy ul. Koszykowej 1. Liczyła wówczas 80 lat i była już wówczas wdową.

W domu podzielonym na kilka kwater mieszkali w tym czasie krewni Berty – przedstawiciele rodzin Kluge, z której wywodziła się jej matka, Ernestyna, oraz Hauge, a więc jej ojca i rodzeństwa. W latach 1921-1924 spotykamy tu Rudolfa Hauge²⁷, a w 1923 r. Aleksandra Hauge²⁸, zaś w latach 1924-1932 Ryszarda Kluge²⁹. Linia rodziny Kluge, z której wywodził się Ryszard, pochodziła z Ciechanowca, tam bowiem jeszcze w okresie międzywojennym miała one swoją nieruchomość przy ul. Kilińskiego 6.

Ryszard Kluge był niewątpliwie tożsamy z Richardem Otto, urodzonym w 1891 r. w Ciechanowcu synem tkacza Adama Kluge i Doroty Niemińskiej³⁰. Właśnie żonie Ryszarda, Marii Emilii Kluge, 16 kwietnia 1932 r. Berta Beigert sprzedała prawa własności do nieruchomości przy ul. Koszykowej 1³¹.

²¹ APB, Akta stanu cywilnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 1, nr 19 (1865), s. 502-503.

²² Tamże, nr 33 (1846), s. 84-85.

²³ Tamże, nr 12 (1875), s. 389-390.

²⁴ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 57 k. 366-375.

²⁵ APB, Urząd Powiatowy Białostocki ds. Wymiaru Podatku Przemysłowego, sygn. 3, nr 449t.

²⁶ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, sygn. 106, k. 245-246.

²⁷ APB, Akta notariusza B. Urbanowicza w Białymstoku, sygn. 15, nr 5302; tamże, sygn. 26, nr 440.

²⁸ Tamże, sygn. 23, nr 3927.

²⁹ Tamże, sygn. 26, nr 1485, 1486 (być może pracował na kolei – w 1924 r. otrzymał jakieś zaświadczenie wydane przez Naczelnika Wydziału Rachunkowego Dyrekcji Wileńskiej w Białymstoku w 1920 r.); APB, Akta notariusza Józefa Kurmanowicza w Białymstoku, sygn. 21, nr 939, 1021; tamże, sygn. 22, nr 2090; tamże, sygn. 23, nr 1526; APB, Akta notariusza Z. Gąsiorowskiego w Białymstoku, sygn. 4, nr 462.

³⁰ APB, Akta stanu cywilnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 21, nr 119.

³¹ Akta stanu cywilnego gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku, sygn. 47, nr 623.

Maria Emilia Kluge posiadała omawiany majątek do II wojny światowej. Losy jej oraz jej rodziny w latach 1939-1944 pozostają nieznane. W nieokreślonych okolicznościach opuściła Białystok, być może w międzyczasie zmarła, dlatego też w 1944 r. majątek został uznany za opuszczony i przejęty pod tymczasowy zarząd państwowy, a następnie przekazany Okręgowemu Urzędowi Likwidacyjnemu. Następnie trafił do zasobów miejskich.

Według informacji lutego 1952 r. dzierżawcą nieruchomości był Edward Hermanowski, a drewniany dom został przeznaczony w całości pod kwaterunek. Wydzielono w nim 4 lokale, w których mieszkały rodziny Bieguńskich, Niczyporskich, Hermanowskich, Wysockich, Konopko, Katośników i Kiersnowskich³². Dom posiadał już od dawna przyłącza wodociągowe i elektryczne, brakowało natomiast kanalizacji. W tym stanie dom przy ul. Koszykowej 1 użytkowany był przez kolejne dekady, poddawano go też różnym doraźnym remontom, które zakłóciły jego architekturę i zeszpeciły (m.in. wymiana okien na plastikowe, oklejenie szczytu styropianem, zamiana dachówki ceramicznej na eternit).

Od pewnego czasu był już pustostanem ulegającym stopniowej degradacji. W 2005 r., próbując ocalić budynek przed dalszą dewastacją, wojewódzki konserwator zabytków objął go ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków województwa podlaskiego (nr rej. A-145 z 31.10.2005). W 2016 r. w posesję przy ul. Koszykowej 1 (z wyłączeniem domu) próbowano tchnąć nowe życie za sprawą działalności Bojarskiego Domu Kultury zorganizowanego przez Fundację Teatr Latarnia. Jednak jeszcze tego samego roku władze miasta rozwiązały umowę dzierżawną, co zahamowało ciekawą inicjatywę i pozostawiło nieruchomość w uśpieniu, która trwa do dziś. Aktualnie jednak trwają prace przygotowawcze do remontu zabytkowego domu Beigertów.

Wiesław Wróbel, 2021

³² APB, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, sygn. 3470, k. 1-2.